

ՆԱՐԻՆԵ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ*

ՍԱՌԱ ՂԱԶԱՐՅԱՆ**

DOI:10.57155/WNKV1617

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՈՍՊԵՅԱԿԻ ՄԻՋՈՎ.
ԹԵՈ ՄԱԱՐՏԵՆ ՎԱՆ ԼԻՆՏԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ
ԲԱԶՄԱԳԻՏԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

Armenia through the Lens of Time. Multidisciplinary Studies in Honour of Theo Maarten van Lint, ed. by Federico Alpi, Robin Meyer, Irene Tinti, David, Zakarian, with the collaboration of Emilio Bonfiglio (Armenian Texts and Studies 6), Leiden - Boston: Brill, 2022

Հայոց բազմադարյա պատմությանն ու մշակույթին նվիրված բազմագիտակարգային ուսումնասիրությունների այս ժողովածուն հայագիտության մերօրյա նվիրյալներից մեկի՝ Թեո Մաարտեն վան Լինտի գործընկերների, ընկերների և երախտագետ աշակերտների յուրահատուկ ձոնն է բազմահմուտ և հուսալի գործընկերոջ ու ընկերոջ, հոգատար և սիրելի ուսուցչի 65-ամյա հոբելյանին¹:

Բախականին կուռ կառուցվածք և ուշագրավ բովանդակություն ունեցող սույն ժողովածուն սկսվում է Բովանդակության ցանկով (էջ V-VIII), Շնորհակալական խոսքով (էջ IX), ապա պատկերների և աղյուսակների ցանկով (էջ X-XI), հորվածագիրների ակադեմիական ամփոփ կենսագրականներով՝ առավել կարևոր փաստերի և գիտական հետաքրքրությունների շրջանակի մատնանշ-

* Մերոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, պ. գ.թ., nvardanyan7@gmail.com, հոգվածը ստանալու օրը՝ 26 մայիսի, 2024, հոգվածը գրախոսելու օրը՝ 29 մայիսի, 2024:

** Մերոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, կրտսեր գիտաշխատող, sarah7@rambler.ru, հոգվածը ստանալու օրը՝ 26 մայիսի, 2024, հոգվածը գրախոսելու օրը՝ 29 մայիսի, 2024:

¹ Ժողովածուի բովանդակությանը բաց հասանելիությամբ կարելի է ծանոթանալ հետևյալ հղմամբ՝ <https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/86430>: Հարկ է նշել, որ 2023թ. Ս. Ներսես Ընծայարանի (ԱՄՆ) ամենամյա հանդեսում լույս է տեսել Քրիստոֆեր Շեքլյանի հեղինակած արժեքավոր գրախոսականը՝ “Review of Armenia Through the Lens of Time: Multidisciplinary Studies in Honour of Theo Maarten van Lint. Edited by Federico Alpi, Robin Meyer, Irene Tinti, and David Zakarian, with the collaboration of Emilio Bonfiglio”. Reviewed by Christopher Sheklian, *SNTR*, 2023, Issue 2, vol. 14, pp. 286-299.

մամբ (էջ XII-XXVII), և ընթերցողների համար նախատեսված ուղեցույցով՝ ժողովածուում ընդգրկված հոդվածների ձևավորման, ոչ լատինատառ գրությունների տառադարձման եղանակների վերաբերյալ (էջ XVIII-XIX):

Հաջորդիվ Թեո փան Լինտի աշակերտներից Էմիլիո Բոնֆիլիոյի կազմած հոբելյարի կենսամատենագիտությունն է (էջ XX-XLVI): Այստեղ հեղինակն անդրադառնում է պրոֆ. փան Լինտի կենսագրության կարևորագույն դրվագներին՝ նկարագրելով անգամ նրա ծննդավայրի խորհրդավոր, գերող գեղեցկությունը, և նույնիսկ մանկական չարաճճիությունները: Այսպես ներկայացնում է դեռևս փառաբանող գրաձանաչ Թեոյի՝ գիտելիքների հարստացմանն ուղղված ուսումնաստենչ դեգերումներն աշխարհի տարբեր ուսումնական հաստատություններում (Լեյդեն, Սյունստեր, Լենինգրադ, Երևան և այլուր), որոնք վերջիվերջո բերում են նրան հայագիտության անձանոթ և գրավիչ «եզերք»: Բոնֆիլիոյի բնութագրմամբ այս «ոչ այնքան դյուրին աշխատանքի»՝ հայագիտության ուսումնասիրությանն են նվիրված Թեո փան Լինտի կյանքի վերջին 30 տարիները, որտեղ նրա գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը կազմում են երբեմն միմյանց խաչվող, երբեմն էլ զուգահեռաբար ընթացող երեք հիմնական ուղղություններ՝ միջնադարյան հայ գրականություն, հայկական նյութական մշակույթ և հայագիտությունն ընդհանրապես: Հետևելով Բոնֆիլիոյի գծագրած հետազոծին՝ կարելի է ասել, որ Թեո փան Լինտի երկխոսությունն հայագիտության հետ սկսվել է 13-14-րդ դարերի հեղինակ Կոստանդին Երզնկացու կյանքին և գործունեությանը նվիրված ուսումնասիրություններով, այսպես Վարդան Անեցու (11-րդ դ.), Ներսես Շնորհալու (1102-1173 թթ.), Գրիգոր Տղայի (1173-1193 թթ.), Ֆրիկի († 1300 թ.) և այլոց ստեղծագործությունների միջոցով հասել «Թեոյի քառորդ դարյա ուսումնասիրությունների» առանցքին՝ հայ միջնադարյան գրականության հսկայի՝ Գրիգոր Նարեկացու (951-1003 թթ.) ստեղծագործություններին (էջ XXVII-XXVIII): Ամբարած այս փորձառությունն էլ հնարավոր է դարձրել Թեո փան Լինտի մոտերմիկ գիտական գրույցը մեկ այլ բացառիկ մատենագրի, ակադեմիկոս քաղաքական գործչի՝ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու (990-1058 թթ.) հետ, ում անձին և ստեղծագործական ժառանգությանն են նվիրված պրոֆեսորի միշտ արժեքավոր ուսումնասիրություններ: Թե՛ համառոտ այս կենսագրականում, թե՛ մատենագիտության ցանկում ուղղվածվում են պրոֆ. փան Լինտի գիտական վաստակի հիմնական ուղղություններն ու հրապարակումները, որ սկսվում են ուշ անտիկ ու փառ միջնադարից և հասնում մինչև մեր օրերը (հայ գրի, ձեռագիր գրքի զարգացման պատմությունից, Նազարեթի, Սինա լեռան սրբավայրերի ու Նորավանքի արձանագրություններից, Եզեկիելի Տեսիլից

ու հայերեն հիշատակարաններից մինչև Իրանի հայ համայնք, մինչև ժամանակակից հայ պոեզիա՝ Եղիշե Չարենց ու Գրիգոր Մոմջան):

Թե՛ կենսագրականում, թե՛ դրան հաջորդող ժողովածուի ներածական հատվածում («Հայաստանը ժամանակի ուսանյակի միջով. Հայացք 360° անկյան ներքո») հեղինակներն առանձնացնում են հատկապես պրոֆ. վան Լինտի գործունեության օքսֆորդյան շրջանը, երբ նա ստանձնում է Գալուստ Գյուլբենկյան հայագիտական ամբիոնի ղեկավարումը՝ կարևորելով Թեո վան Լինտ ուսուցչի կերպարը, ում եռանդուն ջանքերի շնորհիվ էլ այստեղ կրթվել և կրթվում են հայագետների նոր սերունդները: Ուսումնասիրողներ, որոնք Թեո վան Լինտ ուսուցչի միջոցով ոչ միայն ծանոթանում են դարերի խորքից եկող և դեպի դարերի խորքը գնացող հայ ժողովրդին ու Հայաստանին՝ իր բազմաշերտ պատմությամբ ու մշակույթով, այլև հնարավորություն են ստանում այդ հաղորդակցության ընթացքում ձեռք բերել «ընդհանուր ընկերներ ի դեմս Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու» (ձևակերպումն ըստ Իռենե Տինտիի, էջ 213):

Անիրիկելով ընդգծենք, որ Թեո Մաարտեն վան Լինտը կամ, ինչպես Ռոբին Մեյերն է նշում, «Հայագիտության Վերածննդի մարդ»-ը 21-րդ դարում հայագիտական հետազոտությունների շարունակականությանը նպաստող իր ուսուցչական գործունեությամբ և իր գիտական բազմաժանր վաստակով մեծ ներդրում ունի, և համոզված ենք՝ դեռևս կշարունակի ունենալ, հայագիտության զարգացման և հանրահռչակման բարդ գործում:

Անդրադառնալով բուն ժողովածուին՝ նշենք, որ այստեղ ընդգրկված հոդվածները հիմնականում արտացոլում են հորեյյարի գիտական հետաքրքրությունների լայն շրջանակը: Բավականին ծավալուն այս հատորը (516 էջ + XLVI) բաղկացած է «Հայաստանը ժամանակի ուսանյակի միջով. Հայացք 360° անկյան ներքո» ("Armenia through the Lens of Time. A 360° View", էջ 1-17) ներածական հատվածից՝ Ֆեդերիկո Ալպիի, Ռոբին Մեյերի, Իռենե Տինտիի և Դավիթ Չաքարյանի համահեղինակությամբ, 5 հիմնական և «Մեծարանք» (Homage) բաժիններից (էջ 19-505), և օգտագործված ձեռագրերի, տեղանունների, անձնանունների ու առարկայական ցանկերից (էջ 507-516):

Ստորև համառոտ ներկայացնենք ժողովածուի բովանդակությունն՝ ըստ բաժինների:

Արվեստաբանություն

Ժողովածուի սույն հատվածում ընդգրկված ուսումնասիրություններում հեղինակները քննում են հայ արվեստի պատմությանն առնչվող տարաբնույթ

հարցեր՝ ընդհանուր քրիստոնեական արվեստի համատեքստում և տարբեր գիտակարգերի զուգորդությամբ:

Առաջինը Թոմաս Մեթյուսի «Եսայու և Եզեկիելի տեսիլների պատկերագրությունը» («The Iconography of the Visions of Isaiah and Ezekiel», էջ 21-41) հոդվածն է: Հեղինակը դիտարկում է քրիստոնեական արվեստի միջարք ուղադրավ, արժեքավոր նմուշներ, որտեղ վերարտադրված են Եսայու և Եզեկիելի տեսիլների հինկտակարանյան և նորկտակարանյան պատկերագրական դրվագները և ժամանակագրական տարբեր փուլերում զանազան ազգության վարպետների դրանց ընկալումներն ու յուրովի մատուցումները՝ Սալոնիկի Ռոտոնդայի գմբեթի (390-ական թթ.), Հռոմի Սանտա Պողենցիանա բազիլիկի խորանի գմբեթարդի (400-410 թթ.), Կ. Պոլսի Սուրբ Սոֆիայի տաճարի 9-րդ դարի խճանկարները, Կ. Պոլսի Սուրբ Պրիկկտոս եկեղեցու քանդակները (6-րդ դ.), Էջմիածնի Ավետարանի (ՄՄ 2374, 989 թ.)՝ 6-րդ դարով թվագրվող մանրանկարները, Ուղտերսի արվեստի թանգարանի (ԱՄՆ) հայերեն թիվ 537 ձեռագրի (966 թ.) մանրանկարը, դեռևս 4-րդ դարից եկեղեցական ծիսակարգում գործածվող քռոցները և այլն: Մեթյուսի մատնանշած օրինակներում սույն տեսիլների խորհրդանիշ-պատկերներն են հրեշտակները (Գաբրիել հրեշտակապետ, քերութներ, սերուխներ), սիրամարգերը, Եզեկիելի Տեսիլի անիվները և այլն: Եզեկիելի և Եսայու տեսիլների քրիստոնեական պատկերագրության ողջ խորհուրդն ու նշանակությունը, ըստ հոդվածագրի, հնարավոր է վերհանել քրիստոնեական տարբեր ավանդույթներում այդ պատկերագրության արտացոլումը հանդիսացող նմուշների համալիր քննության միջոցով միայն, ինչն էլ հեղինակը փորձում է իրականացնել: Ընդ որում՝ Մեթյուսը կարևորում է ոչ միայն նյութական արվեստի նմուշները, այլև մատենագրական երկերը, որոնց միջոցով հնարավոր է ստանալ պատկերի աստիճանական առնչվող շատ հարցերի պատասխաններ: Այս համատեքստում հոդվածագիրն ընդգծում է Վրթանես Բերթողի (6-րդ դ. կես-7-րդ դ. սկիզբ) «Յադագս պատկերամարտից» երկի կարևորությունը, որ գրեթե աննկատ է մնացել բյուզանդական արվեստի պատմությունն ուսումնասիրող մասնագետների տեսադաշտից, և որը, սակայն, մեծապես կարող է նպաստել Եսայու և Եզեկիելի տեսիլների պատկերագրության նորովի մեկնաբանությանը:

Հոդվածն ուղադրավ է նրանով, որ հայկական արվեստի նմուշներն ու մատենագրական երկերը դիտարկվում են ոչ որպես մասնավոր, առանձին միավորներ, այլ համաքրիստոնեական արվեստի համատեքստում, որպես այդ շրջայի բաղկացուցիչ մասնիկներ: Իսկ Վրթանես Բերթողին որպես կաթողիկոս

ներկայացնելը և անգլերեն monophysite եզրի կիրառությունը (էջ 34), կարծում ենք, ընդամենը վրիպակի հետևանք է:

Քրիստինա Մարանցիի «Զարթոն զաչս իմ, եւ նայեցայց ի սքանչելիս օրինաց քոց» (Սաղմ. ԾԺԸ, 18). Արվեստաբանական որոշ դիտարկումներ Նկարեալ տաճարի օծման վերաբերյալ» (“Open My Eyes So That I May See Wonderful Things” [Ps 118 (119):18]: Some Art Historical Remarks about the Consecration of a Painted Church”, էջ 42-55) հոդվածի հետազոտության հիմնական նյութը պատկերագարի եկեղեցու օծման կարգն է ըստ մեզ հասած վաղագույն ձեռագրերի հիման վրա (Վնտ. 457/320 (շ. 960թ.) և ՄՄ 1007 (11-րդ դ.)) 2012 թ. Գ. Տեր-Վարդանյանի աշխատասիրությանը լույս տեսած Մայր Մաշտոց ծիսամատյանի համապատասխան կանոնի («Կանոն զնկարել եկեղեցի օրհնել»): Հեղինակն այստեղ քննում է այդ կարգի՝ հայկական արվեստի հետ անմիջական կապը արվեստաբանական տեսանկյունից, և ընդգծում, որ կարգում առկա ցուցումները, աղոթքն ու ընթերցվող սաղմոսները (ԾԺԸ, ԾԽԸ և ԾԺԲ) հնարավորություն են տալիս նոր լույսի ներքո ուսումնասիրելու միջնադարյան Հայաստանում արքայատկերների հանդեպ վերաբերմունքը: Մարանցին փորձում է ուրվագծել սույն կարգում արտացոլված վերոնշյալ ընկալումների զարգացումը՝ համակողմանի քննելով վերնագիրը և այստեղ արծարծված դրույթները մատենագրական մի շարք վկայությունների հետ զուգորդությամբ: Սակայն միևնույն ժամանակ ընդգծում է, որ այդ վերաբերմունքի ամբողջական, համապարփակ ընկալումը հնարավոր կլինի վերհանել Մաշտոց ծիսամատյանի հետագա դարերի խմբագրությունները հրատարակելուց հետո միայն, երբ տեսանելի կլինի նաև այս ծիսակարգի զարգացման պատկերը:

Անդրադարձնալով սույն Կանոնում առկա աղոթքի «եւ շնորեա՛ զվարձս բարիս, որք վաստակեցան ի ամս» արտահայտությանը՝ հեղինակը նշում է, որ «վարձս» բառն ունի մի քանի նշանակություն և բառացի խմաստով կարող է մատնանշել դրամական փոխհատուցում կատարված աշխատանքի դիմաց: Ըստ հեղինակի՝ թե՛ «վաստակեցան» և թե՛ «վարձս» ականարկում են նրանց, ովքեր աշխատել են վճարի դիմաց (էջ 48): Իհարկե, հոդվածագրի այս վարկածը վիճարկելի է, քանզի դիմելով Տիրոջը և խնդրելով «շնորեա՛ զվարձս բարիս», աղոթքի հեղինակն ամենևին էլ նյութական փոխհատուցումը նկատի չունի, այլ աննյութական հոգևոր վարձը, և վաստակելն այստեղ զուտ աշխատել խմաստով է:

Ընդգծենք, որ ուշագրավ է նաև դեռևս անպատասխան հարցերի այն շարքը, որ առաջ է քաշում հեղինակն իր հոդվածի ամփոփիչ մասում (էջ 52):

Այս բաժնի հաջորդ՝ «Հակոբյան մի խեցի «Աստծո ծառա» Շահուկի համար» (“A Jacobean Shell for Šahuk ‘Servant of God’”, էջ 56-79) Գոհար

Գրիգորյան Սալարիի հեղինակությամբ հոդվածը, մի փոքրիկ պատմաարվեստաբանական ճամփորդություն է դեպի միջնադարյան ուխտագնացություններ՝ մասնավորապես դեպի Սանտյագո դե Կոմպոստելա սրբավայր (Գալիսիա, Իսպանիա)։ Քննության առարկան հայ նյութական արվեստի բացառիկ նմուշներից մեկն է՝ փորագրագարդ պատկերներով ու արձանագիր արծաթա ոսկեջրած դրվագներով և անվանական դրամով ձևավորած ոստրեի խեցին, որ այժմ պահվում է Սանկտ Պետերբուրգի Էրմիտաժում։ Հանգամանալից ներկայացնելով խեցու հայտնաբերման և ուսումնասիրման ողջ պատմությունը, ամբողջացնելով դրա վերաբերյալ հետազոտողների տեսակետները՝ հոդվածագիրը եզրակացնում է, որ ծովախեցին ձեռք է բերվել Սանտյագո դե Կոմպոստելա սրբավայր՝ Հակոբոս առաքյալի գերեզմանին կառուցված ուխտագնացության ժամանակ (ծովախեցիները հանդիսացել են այդ սրբավայր ուխտագնացության խորհրդանիշերը), որից հետո Շահուկը, որ ամենայն հավանականությամբ դրամահատ վարպետ է եղել, հավանաբար, Կիլիկիայում, զարդարել է այն ոսկեջրած արծաթե դրվագներով և անվանական դրամով («ԾԱՀՈՒԿ ԾԱՌԱՅ ԱՍՏՈՒԾՈՅ» արձանագրությամբ)։ Ըստ Գրիգորյան Սալարիի՝ ինչպես որևէ ուխտագնացության ժամանակ ձեռք բերված առարկաները, այնպես էլ այս խեցին և դրա արծաթաբռնակի ու դրամի վրա պատկերված հովագն ու այժմ միջնադարյան կրոնաբարեպաշտական ընկալումների համատեքստում օժտված են եղել պաշտպանիչ հատկությամբ։ Հոդվածում արծարծվում է նաև նմանատիպ խեցիների գործնական-կիրառական նշանակությունը։ Ուշագրավ է հատկապես դեպի Սանտյագո դե Կոմպոստելա սրբավայր 10-17-րդ դարերի ընթացքում հայկական ուխտագնացության ավանդության և տվյալ տարածաշրջանում հայերի ներկայության վերաբերյալ հոդվածագրի պատմական համառոտ ակնարկը։

Հարկ է նշել, որ այս հոդվածը տարբեր գիտակարգերի համադրման շնորհիվ իրականացված ուսումնասիրության հետաքրքրական օրինակ է։

Պատմություն

Սույն բաժինը Հայոց բազմադարյա պատմության՝ համաշխարհային պատմության համապատասխան ժամանակշրջանների հետ փոխակապակցված առանձին դրվագների նորովի և յուրովի մեկնաբանությունն է։

Ֆիլ Բուրթի «Ալեքսանդրիայից Հոմմ. Ոչ քաղկեդոնական քրիստոնյանները Խոսրով Բ-ի կայսրությունում» («From Alexandria to Dvin: Non-Chalcedonian Christians in the Empire of Khosrau II», էջ 83-101) հոդվածն անդրադարձ է Արևելեյան Հռոմեական և Սասանյան կայսրությունների միջև հակամարտության դրամատիկ ժամանակաշրջանին (603-629 թթ.), երբ Սասանյանների տի-

րապետությունը ընդլայնվելով՝ տարածվեց Հռոմեական Միջագետքի, Պաղեստինի և Եգիպտոսի վրա: Հողվածագիրը մատենագրական սկզբնաղբյուրների (հիմնականում ասորական և հայկական) հիման վրա ներկայացնում է այն բարդ հարաբերությունները, որ առկա էին Խոսրով Բ-ի թագավորության քաղկեդոնական և ոչ քաղկեդոնական քրիստոնեական համայնքներում՝ հատուկ ուշադրության արժանացնելով ոչ քաղկեդոնական տարբեր ուղղությունների միջև առկա ոչ միանշանակ, բազմաշերտ փոխհարաբերությունները: Պատմական համատեքստում համակողմանի քննության ենթարկելով Դվինի 616 թ. և Ալեքսանդրիայի 617 թ. միությունները՝ նորովի է մեկնաբանում Խոսրով Բ-ի մեծացող կայսրությունում եկեղեցական քաղաքականության ըմբռնումները՝ ընդգծելով ոչ քաղկեդոնական այդ երկու ուղղությունների մրցակցությունը, որն էլ լատ հեղինակի նոր մարտահրավեր է արևելյան եկեղեցիների պատմությունն ու ժամանակակից դրությունն ուսումնասիրող հետազոտողների համար:

Հետաքրքրական է նաև Թառա Լ. Էնդրյուսի և Անահիտ Սաֆարյանի «Բարսեղ վարդապետի դամբանական ճառը» («The Funerary Oration of Barsel Vardapet», էջ 102-144) խորագրով հոդվածը, որ նվիրված է Մատթեոս Ուռեայեցու (~1050-~1144 թթ.) «Ժամանակագրության» շարունակող Գրիգոր Երեցի (~1100-~1170 թթ.) շարադրանքի մաս կազմող՝ Բեսունի և Մարաշի իշխան Բաղդուինի խոստովանահայր Բարսեղ վարդապետի ճառին: Ճառ, որ հայագի Բարսեղն արտասանել է Բաղդուինի մահվան առթիվ, ով վախճանվել էր 1146 թ. Եդեսիան մուսուլմաններից ետ նվաճելու փորձի ժամանակ: Հեղինակները, ի մի բերելով պատմական սուղ վկայությունները, անդրադարձ են կատարում ճառի հեղինակին, նրա երկին, դրա ստեղծման շարժառիթներին և միջավայրին՝ կենտրոնանալով հատկապես «պատմական անհայտության մեջ թաքնված» (էջ 103) Բաղդուինի ով լինելու հանգամանքի վրա: Այս հաջորդիվ ներկայացնում են Բարսեղի ճառի գրաբար քննական բնագիրը և անգլերեն թարգմանությունը (էջ 110-143)՝ մինչ այդ տալով նաև բնագրի հիմքում ընկած վեց ձեռագրերի համառոտ նկարագրությունը (էջ 105-107) և դրանց ծագումնաբանական գծագիրը (էջ 109): Սույն բնագրի առանձնահատկություններից մեկն էլ, նախորդ հրատարակությունների հետ համեմատ, այն է, որ այն կազմվել է թվային տեխնոլոգիաների կիրառությամբ, և հեղինակները մանրամասն թվարկել են դրանց գործածության առավելություններն ու թերությունները տեքստաբանության մեջ:

«Պատմություն» բաժնում է ընդգրկված նաև Դավիթ Չաքարյանի «Կանանց նկատմամբ բռնությունը Թովմա Մեծոփեցու «Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ եւ յաջորդաց իւրոց» երկում (15-րդ դ.)» («Violence against Women in T'ovma Mecop'ec' i's History of Tamerlane and His Descendants (15th c.)», էջ 145-

157) հոդվածը: Հեղինակը համառոտ ուրվագծում է պատմական այն ծանր ժամանակաշրջանը (1386-1440 թթ.) և իրադարձությունները, որ ներկայացված են Մեծփեցու Պատմության մեջ՝ կարևորելով ականատեսի կողմից գրված այս երկը որպես պատմական արժեքավոր սկզբնաղբյուր Հայաստանի և հարակից շրջանների սոցիալ-քաղաքական իրադրության, Լանկ-Թամուրի և նրա հաջորդների, ինչպես նաև թյուրքական կարա-կոյունլու և աղ-կոյունլու ցեղերի արշավանքների պատմության ուսումնասիրության համար: Միևնույն ժամանակ հոդվածագիրը վերհանում է հայ հոգևորականի՝ աստվածաշնչյան պատումների և պատկերների գուգահեռներով լեցուն վախճանաբանական ընկալումները տեղի ունեցող դաժան իրադարձությունների վերաբերյալ: Չաքարյանը Մեծփեցու Պատմության մեջ ընդգրկված, խաղաղ բնակչության հանդեպ թամուրյանների և տեղի մահմեդական տիրակալների բռնության մեծաթիվ, երբեմն նաև անասարսուռ տեսարաններից առանձնացնում է կանանց հանդեպ իրագործվածները (Վանի ամրոց (էջ 150), Արճեշի (էջ 150), Ամիդ (էջ 151), Վանա լճի Լիմ կղզի (էջ 153), Սեբաստիա (էջ 152) և այլ բնակավայրեր ներխուժումն ու ուղեկցվող բռնությունները, անանուն կնոջ և նրա որդու՝ հանուն քրիստոնեական հավատի նահատակությունը (էջ 153-155)): Ըստ հեղինակի՝ այս հատվածներում նկարագրված տղամարդկանց մասսայական սպանող, կանանց ու երեխաների գերելարությունը, նրանց նկատմամբ կիրառված բռնությունները հնարավորություն են տալիս հասկանալու պատմական Հայաստանի որոշ շրջանների ամայացման, իսլամացման, ինչպես նաև Արևելյան Եվրոպայում 14-րդ դարավերջին և 15-րդ դարի կեսերին հայկական գաղթօջախների ձևավորման և բուն Հայաստանում ժողովրդագրական մեծ արհալիրքի առաջացման հիմնական պատճառները:

Լեզվաբանություն և Բանասիրություն

Հայոց լեզվին, դրա զարգացման տարբեր փուլերին, բնագրերի միջնադարյան գործածության յուրահատկություններին, վաղ միջնադարից մինչև մեր օրերը թարգմանական գործի առանձնահատկություններին և բարդություններին, հայերեն ձեռագիր գրքին են վերաբերում ժողովածուի հերթական բաժնի ուսումնասիրությունները:

«Հունաստանից Հայաստան և Հուներուից մինչև Աստվածաշունչ. մշակութային փոխարկումները Դիոնիսիոս Թրակացու Բերականության հայերեն տարբերակում» (« De la Grèce à l'Arménie, et d' Homère à la Bible: Transpositions culturelles dans la version arménienne de la grammaire de Denys de Thrace », էջ 161-184) Ծառլ դը Լամբերտերիի հոդվածը նվիրված է հունարեն

հնագույն քերականական աշխատանքին և դրա հայերեն թարգմանությանը՝ Դիոնիսիոս Բերականի կամ Թրակացու (մ.թ.ա. 170-90 թթ.) «Արուեստ քերականի» երկին: Քննության առնելով հունարան հայերենով թարգմանված այս երկը՝ հեղինակն ընդգծում է, որ այն հունարեն բնագրի զուտ մեխանիկական թարգմանությունը չէ, այլ Դիոնիսիոսի երկի հայերենին և դրա առանձնահատկություններին հարմարեցված տարբերակը: Ցույց է տալիս, որ երկու լեզուներում առկա տարբերություններից առաջացած դժվարությունները Բերականության թարգմանիչը փորձում է լուծել երբեմն այդ տարբերություններն ընդունելու, ի ցույց դնելու եղանակով, երբեմն էլ ձգտում է հարմարեցնել հայերենը հունարենին, ինչն էլ որոշ դեպքերում հանգեցնում է հայերենում արհեստական ձևերի ստեղծմանը: Շատ դր Լամբերտերին թարգմանչի գործածած մեթոդները ներկայացնում է Բերականության հայերեն և հունարեն տարբերակներից քաղված համապատասխան օրինակներով՝ զուգահեռ ֆրանսերեն թարգմանությանը: Հետաքրքրական են հատկապես հայերեն բնագրում առկա մշակութային փոխակերպման օրինակները, որտեղ հայ թարգմանիչը փոխարինել է Դիոնիսիոսի՝ հունական պատմությունից, դիցաբանությունից ու գրականությունից քաղված նախատիպերը հայկական միջավայրին առավել ծանոթ և ընկալելի կերպարներով (օր.՝ Սոկրատես-Պողոս (էջ 168-169), Աքիլես – «Համագասպեան Մանուէր» (էջ 169-170), Աքիլես և Այաքս – «Դալիթ» և «Սաուդ» (էջ 174), Պուեյրոն – Հովհաննես Մկրտիչ (էջ 179) և այլն): Եվ վերջում, անդրադառնալով որպես «յարաբարդ» բայի օրինակ՝ հայերեն թարգմանչի բերած «վարդապետեմ», «սահմանաբանեմ» բայերին, հոդվածագիրը ենթադրում է, որ դրանք հայ հեղինակի յուրատեսակ «ստորագրությունն» են, որով նա կարծես հայտնում է, որ ինքը «քերականության վարպետ» և «սահմանումների գիտակ» է (էջ 180-181):

Ճեղերիկո Ալայի «Տիտանների կաթսա. Մեջբերումներ Կղեմես Ալեքսանդրացուց Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու (990-1058) թղթերում» (“The Cauldron of the Titans: Quotations from Clement of Alexandria in the Letters of Grigor Magistros Pahlawuni (990–1058)”, էջ 185-212) հոդվածը անդրադարձ է միջնադարյան Հայաստանի բացառիկ ներկայացուցիչներից մեկի՝ Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերում Կղեմես Ալեքսանդրացու (150-216 թթ.) «Բան յորդորական առ Հեղենս» երկից արված մեջբերումներին: Բյուզանդական նամակագրության կանոններով ձևավորված Մագիստրոսի թղթերը լեցուն են հունական, իրանական և հայկական (ըստ ուսումնասիրողների՝ հավանաբար նաև կորուսյալ) աղբյուրներից քաղված նյութերով, դրանց նմանողությամբ Գրիգորի իսկ հորինած պատումներով: Հենվելով Մագիստրոսի Թղթերի քննական բնա-

գրի վերջին կազմողի՝ Գոհար Մուրադյանի բացահայտումների վրա և մասամբ լրացնելով դրանք՝ Արային նշում է, որ թեև Գրիգորը որևէ տեղ չի հիշատակում Կղեմեսին և նրա երկը, սակայն ողջ նամականիում «Բան յորդորական»-ը երկրորդ ամենաշատ հղվող հեղինակային երկն է՝ կարն և երկար մեջբերումների, ակնարկների և հղումների տեսքով (համապատասխան աղյուսակը տե՛ս էջ 197): Ապա հավելում, որ գրեթե բոլոր դեպքերում, «Բան յորդորական»-ից արված մեջբերումները, համառոտ թե ընդարձակ, ուղղակի գրական զվարճանք չեն, այլ օգտագործված են «խմաստասիրելու» համար (էջ 201): Սկզբանդբյուրի այսպիսի գործածումը, ըստ Արայի, վկայում է, որ Գրիգորն արժևորել է այս երկն իբրև հեղինակավոր աշխատանք՝ հնարավորինս հավաստարիմ մնալով դրան: Բնագրերի որոշ հատվածների զուգահեռ համեմատություններով (հայերեն, հունարեն, անգլերեն) հողվածագիրը ցույց է տալիս, որ, «Բան յորդորական»-ից քաղված մեջբերումների պարագայում, Գրիգոր Մագիստրոսը տալիս է դրանց երբեմն համառոտված, բայց հիմնականում ուղիղ թարգմանությունը: Մագիստրոսի Թղթերում առկա սույն թարգմանությունները, ըստ Արայի, որոշ դեպքերում կարող են արժեքավոր լինել անգամ Կղեմեսի երկի հունարեն քննական բնագրի համար, հատկապես որ այդ երկը մեզ է հասել ընդամենը մեկ ձեռագրով: Երկի հայերեն որևէ թարգմանություն ևս հայտնի չէ: Հատկանշական է, որ առկա փաստերի ամբողջացումից զատ, հեղինակը ողջ հողվածի ընթացքում առաջադրում է միշտ քաղվածքներ՝ հույս հայտնելով, որ դրանց պատասխաններն ի հայտ կգան հետագա ուսումնասիրությունների ընթացքում:

«Պլատոնի՝ հին հայերեն թարգմանությունների անուղղակի ավանդույթի և շրջանառության շուրջ» (“On the Indirect Tradition and Circulation of the Ancient Armenian Platonic Translations”, էջ 213-233) հողվածում Իռենե Տինտիին փորձում է ուրվագծել Պլատոնի հինգ տրամախոսությունների՝ «Տիմեոս», «Եվթիմիոն», «Սոկրատայ պատասխանի» (կամ «Պաշտպանությոն Սոկրատայ»), «Օրենք» (կամ «Օրենսդրությոն»), «Մինուս» հայերեն թարգմանությունների բնագրային շրջանառության հետազոտիչ հայ մատենագրության մեջ: Հեղինակը նշում է, որ հունարեն հայերենով գրված այս բնագրերի քննությունն այս պահին հնարավոր է միայն 17-18-րդ դդ. թվագրված Վնտ. 1123 ձեռագրի միջոցով, և խնդրո առարկա երկերի՝ մինչ այժմ բացահայտված բնագրային գործածության հետքերը վերաբերում են բացառապես «Տիմեոս»-ին, իսկ թարգմանական մյուս չորս տրամախոսություններից երկրորդական կամ անուղղակի վկայություններ առայժմ հայտնի չեն: «Տիմեոս»-ի բնագրային շրջանառության հետքերը բաժանելով երկու խմբի (հատվածներ, որ հիմնական տեքստից անկախ են կիրառվել, և ուղղակի մեջբերումներ կամ հղումներ տրամախոսության

հայերեն թարգմանությանը հայ հեղինակների երկերում)՝ ներկայացնում է թե՛ ուսումնասիրողների կողմից տարբեր առիթներով մինչ այս բացահայտված կիրառության դեպքերը (Ս. Վարդանյան, Զ. Այնի, Հ. Քեռսեյան և այլք), թե՛ իր ուսումնասիրության ընթացքում ի հայտ եկած նոր օրինակները: Այս ամենի համադրությունից էլ եզրակացնում, որ Վնտ. 1123 ձեռագիրը հիմնականում հարազատ է հունարեն բնագրին, իսկ Ներսես Լամբրոնացու երկերում հայերեն «Տիմեոս»-ից՝ իր կողմից ավելի վաղ բացահայտված մեջբերումները, որ այս պահին հայտնի ամենավաղ վկայություններն են, թույլ են տալիս այդ երկի գործածության ամենաուշ ժամանակային սահմանը (terminus ante quem) դիտարկել մինչև 12-րդ դարի վերջ՝ մինչև Լամբրոնացու մահը (1199 թ.): Հոդվածագիրը վերջում հավելում է, որ սրանք ընդամենը նախնական եզրահանգումներ են, քանզի Պլատոնի երկերի հայերեն թարգմանության ճակատագրին ու շրջանառությանն նվիրված իր ուսումնասիրությունը դեռևս ընթացքի մեջ է և հույս հայտնում, որ հայերեն ձեռագրական հավաքածուների նկարագրությունների աստիճանական ցուցակագրումն ու ձեռագրերի և/կամ բնագրերի արժանահավատ, ստույգ հրատարակությունների թվայնացումը՝ նորագույն թվային տեխնոլոգիաների կիրառմամբ առավել դյուրին կդարձնեն պլատոնական երկերից մեջբերումների բացահայտման և այդ երկերի թարգմանության թվագրման գործընթացը:

Աննա Շիրինյանն իր «Անգլիայում գտնվող մի ձեռագրի մասին (Լոնդոն, Ուելքոմ գրադարան, ձեռագիր Հ^մ 16586)» (“Per la storia di un manoscritto armeno in Inghilterra (Londra, Wellcome Library, ms. 16586”, էջ 234-245) հոդվածում անդրադառնում է Լոնդոնի Ուելքոմ գրադարանում պահվող 16586 թվահամարի Շարակյնոցին (1679 թ.): Սույն ձեռագրի նկարագրությունը լույս է տեսել «Բանբեր Մատենադարանի» 15-րդ համարում Վրեժ Ներսիսյանի կազմած ձեռագրերի ցուցակում (Հ^մ 14)՝ ներառելով այդ գրադարանում պահվող այլ հայերեն գրչագրեր ևս: Համեմատելով ձեռագրի՝ Ներսիսյանի հրատարակած հիշատակարանը գրչագրի թվայնացված օրինակի հետ՝ Շիրինյանը ցույց է տալիս, որ տպագրված տարբերակում, հավանաբար վրիպակի արդյունքում, բացակայում է հիշատակարանում առկա երկու տող, որտեղ նշված են թե՛ գրչի անունը և թե՛ գրչության ժամանակը: Լրացնելով տվյալ հատվածը՝ հոդվածագիրը տալիս է հիշատակարանի հայերեն տեքստն ամբողջությամբ՝ զուգահեռ խոսվերեն թարգմանությամբ և որոշ ծանոթագրություններով (ի մասնավորի՝ տրվում են որոշ տեղանունների, ինչպես նաև տերմինների բացատրություններ): Վերոնշյալ բացթողնված տվյալների շնորհիվ էլ Շիրինյանն ապացուցում

է, որ ձեռագրի գրիչը (հավանաբար նաև ծաղկողը) Միքայել երեցն է՝ ստացող Թորոս դարի հայրը:

Հոդվածի վերջին հատվածում հոդվածագիրն անդրադառնում է ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանին՝ հաջորդող հետազայի անսնուն, մանուշակագույն մեղանով գրված հավելագրությանը (1884 թ.), տալիս դրա խոսքերն թարգմանությունը՝ համապատասխան ծանոթագրություններով և եզրակացնում, որ դրա հեղինակը 19-րդ դարի սկանավոր հայ բանասեր, ձեռագրագետ և եկեղեցական գործիչ Ղևոնդ վարդապետ Փիրղալեյանն է՝ համեմատելով այդ տողերի գիրը, թանաքի գույնը Ղևոնդ վարդապետի՝ այլ ձեռագրերում պահպանված նոթագրությունների հետ: Այս տեսակետի հիմնավորումը կամ հերքումը, իհարկե, դեռ կարող է հետագա ուսումնասիրության: Հարկ է ընդգծել միայն, որ Աննա Ծիրինյանի այս հոդվածը ձեռագրագիտական արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում:

Լորին Մելերի՝ «Բազմալեզվությունը պոեզիայում. Ինչպե՞ս թարգմանել Սայաթ-Նովա» («Multilingualism in Poetry: How to Translate Sayat'-Nova?”, էջ 245-263) հոդվածի քննության առարկան թարգմանություններն են, հատկապես չափածո երկերի թարգմանությունները, դրանց առանձնահատկությունները և այն դժվարությունները, որոնց բախվում են թարգմանիչները, մասնավորապես՝ բազմալեզու բանաստեղծությունների փոխադրության պարագայում: Սույն առանձնահատկություններն ու խնդիրները և դրանց լուծման բանալիները Մելերը ներկայացնում է 18-րդ դարի հայ սկանավոր աշուղ Սայաթ-Նովայի ամենահայտնի ստեղծագործություններից մեկի՝ «Թամամ աշխարհ պտուտ էկա» բանաստեղծության օրինակով: Համառոտ ակնարկով անդրադառնալով աշուղի կյանքի և գործունեության ուշագրավ փաստերին՝ հեղինակը ընդհանուր գծերով ներկայացնում է նաև նրա բազմալեզու գրական ժառանգությունը, որի բաղկացուցիչ մասն են կազմում թե՛ հայերեն (մասնավորապես Թբիլիսիի բարբառով) և թե՛ տարածաշրջանի այլ լեզուներով գրված երգերը: Անգամ հայերեն բանաստեղծություններում վրացական արքունի աշուղն առատորեն գործածում է Թբիլիսիում կիրառվող օտար լեզուների (վրացերեն, պարսկերեն, թուրքերեն) բառամթերքը, ինչն էլ ավելի է բարդացնում նրա ստեղծագործությունների թարգմանությունը: Այնուամենայնիվ, հեղինակը փորձում է հաղթահարել այս մարտահրավերը և ընթերցողին է ներկայացնում նախ աշուղի շատ սիրված վերոնշյալ երգի անգլերեն բառացի, ոչ բանաստեղծական թարգմանությունը (էջ 254-255), ապա հայերեն բնագիրը անգլերեն տառադարձության հետ միասին (էջ 257-258) և վերջապես բնագրի երկլեզու (անգլերեն-ֆրանսերեն զուգադրությամբ, էջ 258-259) և տպագրական հնարքների կիրառությամբ

(էջ 259-260) թարգմանությունները՝ իրականացված համապատասխան մեթոդներով և գործիքակազմով:

Կարծում ենք, ներկայացված յուրօրինակ թարգմանություններով հեղինակին հաջողվել է դրանցից յուրաքանչյուրի նպատակային լսարանին հասցնել սիրտ երգիչ Սայաթ-Նովայի հույզերն ու ապրումները:

Գրականություն

Երգեցիկ և գեղագիտական նոտաներով հարուստ այս բաժինը հայ գրականության՝ միջնադարից մինչև մեր օրեր ստեղծված բազմաժանր նմուշների արժևորումն է, գրական, երաժշտական այլ ավանդույթների հետ այդ ստեղծագործությունների առնչակցությունների բացահայտումը՝ դրանց ինքնատիպության շեշտադրմամբ:

Ալեսանդրո Օրենգոն իր «Ինչպե՞ս և ինչո՞ւ են ինքնակենսագրություն գրել Հայաստանում, միջնադարում և ավելի ուշ» ("Come e perché scrivere un'autobiografia in Armenia, nel medioevo e più tardi", էջ 267-276) հոդվածում անդրադառնում է հայ գրական միջավայրում ինքնակենսագրության՝ որպես առանձին ժանրի, դրսևորմանը: Մասնավորապես քննության են առնվում Անանիա Ծիրակացու (7-րդ դ.) և Ոսկան Երևանցու (17-րդ դ.) ինքնակենսագրականները: Հեղինակն Անանիա Ծիրակացու ինքնակենսագրականը, որ պահպանվել է «Բննիկոն»-ում, որակում է որպես հայ գրականության առաջին ինքնակենսագրական ստեղծագործություն: Համադրելով Ոսկան Երևանցու «Պատմութիւն Վարդապետին Ոսկանայ Երևանցոյ և կենցաղավարութիւն նորին» ինքնակենսագրականում առկա տեղեկությունները (Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք Պատմութեան» ԾԷ. գլուխ, Ամստերդամ, 1669) Պատրո Պիրումալիի՝ 1637 թ. «Հավատքի տարածման միաբանության» ("Congregatio de Propaganda fide") համար գրված հաշվետվության տվյալների հետ՝ ենթադրում է, որ Ոսկանի անվամբ մեզ հասած, որոշ ձեռագրերում պահպանված Քերականության ընդարձակ տարբերակն իրականում Ոսկանի և իր ուսուցիչ Պիրումալիի համագործակցության արդյունքն է, իսկ 1666 թ. Ամստերդամում հրատարակված համառոտված տարբերակը, անշուշտ, միայն Երևանցու աշխատանքն է: Չուզահեռներ անցկացնելով Անանիա Ծիրակացու և Ոսկան Երևանցու ինքնակենսագրականների միջև՝ Օրենգոն ընդգծում է դրանց կառուցվածքային և բովանդակային՝ տվյալ ժանրին բնորոշ ընդհանրություններն ըստ փուլերի (մանկություն, սովորելու փափագ, ուսուցիչների փնտրտուք, հանդիպում հմուտ ուսուցչի, թշնամանք սեփական հայրենակիցների կողմից և, վերջապես, հաջողություն): Եվ վերջում, եզրա-

կացնում է, որ հենց սրանք էին այն մեթոդներն ու նպատակները, որոնց համար Հայաստանում ինքնակենսագրություններ են գրվել:

Այս բաժնի ուշագրավ հոդվածներից է Սերջիո Լա Պորտայի «Հայկական բանավեճ-բանաստեղծություն գինու մասին (14-րդ դ.)» («In vino consolatio: A 14th-c. Armenian Dispute Poem on Wine», էջ 276-305) վերոառոյթյամբ ուսումնասիրությունը՝ նվիրված Տերտեր Երևանցու «Խաղողն և իմաստասերն» բանաստեղծությանը: Այստեղ հոդվածագիրը ցույց է տալիս, որ 219 տողից բաղկացած այս երկի՝ ՄՄ 8029 ժողովածուում (14-րդ դ.՝ 1376 թ. առաջ) ընդօրինակված տարբերակը հեղինակի ինքնագիր օրինակն է: Բանաստեղծություն-բանավեճ ժանրին պատկանող այս ստեղծագործությունն այսբանական երկխոսություն է՝ խաղողի/գինու և իմաստասերի միջև: Ինչպես նշում է Լա Պորտան՝ Տերտերի բանաստեղծությունն արտացոլում և փորձում է հաղթահարել քրիստոնեական հասարակության մեջ առկա հակասությունը, երբ կշեռքի մի նժարին գինու պատարագային և աստվածաբանական գերակայությունն է, իսկ մյուս նժարին՝ բարոյախոսների՝ դրա վտանգների մասին հորդորներն են (էջ 285): Հոդվածագիրը համառոտ ներկայացնում է գինու կիրառումը քրիստոնեական և մահմեդական միջավայրերում, արգելքներն ու կիրառության թույլատրելի սահմանները, որոնք որոշ չափով խախտվել էին տվյալ ժամանակաշրջանում և աշխարհագրական տարածքում, և ենթադրում, որ միգրացիայի բանաստեղծության գրության շարժառիթ է հանդիսացել մահմեդականների կողմից քրիստոնյա համայնքի հասցեին հնչած քննադատությունը՝ կապված գինու օգտագործման հետ: Հեղինակը գծագրում է բանաստեղծություն-բանավեճի՝ որպես գրական ժանրի ձևավորման պատմությունը՝ անդրադառնալով հին եգիպտական, չինական, արաբական, հայկական գրական ավանդույթներին: Հոդվածի վերջում Լա Պորտան ներկայացնում է Արշակ Մադոյանի և Ասատուր Մնացականյանի անդրադարձները տվյալ երկին, ապա տալիս բանաստեղծության հայերեն բնագիրն ըստ ՄՄ 8029 ձեռագրի՝ զուգահեռ անգլերեն, ոչ խիստ բառացի թարգմանությամբ:

Ալեքս ՄաքՖարլեյնի ««Իմ քաղաքը, որը պղնձից է»». Ալեքսանդրի վեպ ներխուժած Պղնձե քաղաքը» (« ‘My City Which Is of Bronze’: The City of Bronze Encroaching on the Alexander Romance», էջ 306-323) հոդվածը նվիրված է վաղ և ուշ միջնադարում լայն շրջանառություն ունեցած հունարեն «Պատմություն Ալեքսանդրի Մակեդոնացույ» երկի հայերեն թարգմանության և արաբերենից թարգմանված «Պատմություն Պղնձե քաղաքին» ստեղծագործության առնչակցություններին (այդ երկու թարգմանական երկի մեջ հայ բանաստեղծները կաֆաներ են ներմուծել): Հոդվածում ՄաքՖարլեյնը, զուգադրելով այս թարգմանական երկերի՝ հայկական միջավայրում զարգացման ճանապարհը,

ցույց է տալիս, թե ինչպիսի շփման եզրեր են ի հայտ եկել դրանց միջև և ինչպես են «Ալեքսանդրի Պատմության» և «Պղնձե քաղաքի պատմության» ինչ-ինչ տարրեր «փոխներթափանցել» միմյանց մեջ: Այս նույր անցումը, ըստ հեղինակի, կատարվել է 14-17-րդ դարերի ընթացքում և «իրականացվել է», մասնավորապես, կաֆաների միջոցով՝ Ալեքսանդրի այցելած Կանդակե թագուհու քաղաքը ՄՄ 7726 ձեռագրում (17-րդ դ.) կոչվում է Պղնձե քաղաք, իսկ «Պղնձե քաղաքի պատմության» մեջ մի ձեռագրում (ՄՄ 7709, 1608-1658) ներմուծված են Ալեքսանդրին վերաբերող կաֆաներ: Կաֆաները հողվածում ներկայացված են հայերեն-անգլերեն զուգահեռ թարգմանություններով և մանրակրկիտ մեկնաբանություն-բացատրություններով (հեղինակը հիմնականում օգտվել է ՄՄ 7709 (17-րդ դ.) և ՄՄ 7726 (17-րդ դ.) ձեռագրերում առկա կաֆաներից): Մաք-Ֆարլենը զուգահեռներ է անցկացնում «Ալեքսանդրի Պատմություն»-ում հանդիպող Կանդակեի պալատի և Պղնձե քաղաքի նկարագրությունների միջև՝ վերհանելով բազմաթիվ նմանություններ և ընդհանրություններ, ցույց տալիս այն սահմանը, որտեղ և տեղի է ունեցել Կանդակեի պալատի և Պղնձե քաղաքի «ձուլումը»:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ հողվածը զգալի նպաստ է բերում «Ալեքսանդրի Պատմության» հայերեն թարգմանությունը կազմող տարբեր շերտերի ճիշտ ընկարմանը և ըմբռնմանը: Ավելին, այն նաև կարևորում է հայ հեղինակների դերը, ովքեր իրենց սեփական աշխարհընկալման և բարոյական պատկերացումների համաձայն՝ վերամշակել և ընդլայնել են իրենց աշխատասիրած նյութերը:

Ս. Փիթեր Բաուիի «Գուսանի և աշուղի միջև. Հովհաննես Խլաթեցին և միջնադարյան հայ բարդերի արվեստի հաղթահարված անորոշ սահմանները» (“Between Gusan and Aşu: Yohannēs Xlat’ec’i and the Porous Borders Negotiated by the Medieval Armenian Bard”, էջ 324-361) հողվածում քննարկվում է Հովհաննես Խլաթեցու (15-րդ դ.) կերպարը՝ որպես հայ միջնադարյան բարդերի (երաժշտակատարողական) արվեստի վառ ներկայացուցչի: Տրվում է նրա վկայաբանությունն անգլերեն թարգմանությամբ և գրական, պատմական և աստվածաբանական մանրակրկիտ վերլուծությամբ:

Նախ, Բաուին ընդհանուր տեղեկություն է տալիս հայկական բարդերի արվեստի մասին, թվարկում ժամանակի հայ հայտնի պալատական աշուղներին, որոնցից էր Հովհաննես Խլաթեցին, որ գործունեություն էր ծավալել Բիթլիսի քուրդ էմիրի արքունիքում: Այս ընդհանուր պատմաաշխարհագրական ակնարկով անդրադառնում Խլաթ քաղաքի և առհասարակ Բիթլիսի և Վան նահանգներին, այդտեղ քնակվող հայ և քուրդ բնակչության փոխհարաբերություններին՝ հանգամանորեն կանգ առնելով այն քաղաքական գործոնների վրա, որոնք

վճռորոշ դեր են խաղացել տարածաշրջանում քրդական էմիրության ձևավորման գործընթացի վրա:

Հաջորդիվ ներկայացնում է միջնադարյան հայկական բարդերի արվեստի առաջացման և զարգացման պատմությունը, մեզ հասած չափազանց աղքատիկ տեղեկությունների հիման վրա, համառոտ անդրադարձ կատարում նաև քրդական ավանդական երաժշտությանը և դրա ավելի հայտնի ներկայացուցիչներին՝ Ալի Հարիրին (1425–մոտ. 1495), Ահմեդ Խանին (1651–1707) և այլոց: Այս, հիմնվելով անանուն վկայաբանության վրա, հորվածագիրը ներկայացնում է թե՛ հայ համայնքում և թե՛ քրդական շրջանակներում մեծ համբավ վայելող աշուղ Հովհաննես Խլաթեցու կյանքի ու գործունեության ուշագրավ դրվագները: Համակողմանի քննության ենթարկելով Խլաթեցու վկայաբանության՝ Հակոբ Մանանդյանի և Հրաչյա Աճառյանի աշխատասիրությամբ լույս տեսած ընդարձակ և համառոտ տարբերակները՝ Քաուին, հղում անելով Լևոն Խաչիկյանին, նշում է, որ համառոտ վկայաբանության հեղինակը 15-րդ դարի հայ մեծանուն մատենագիր Թովմա Մեծոփեցին է: Վերջինս խմբագրել, համառոտել է Հովհաննես Խլաթեցու վարքի ընդարձակ տարբերակում առկա աշխարհիկ պատումները՝ ընդգծելով գլխավոր հերոսի հոգևոր նվիրվածությունը և կրոնական բանավեճին մասնակցելու պատրաստականությունը: Ամփոփելով՝ հորվածագիրը կարևորում է Թովմա Մեծոփեցու խմբագրությունը, քանի որ այն հնարավորություն է ընձեռում գուգադրելու այս ժանրի երկու՝ միմյանցից զանազանվող օրինակները, որոնք պատկերում են իրադարձությունների և՛ աշխարհիկ և՛ վանական ընկալումները: Արժեքավոր է նաև հորվածում առկա քննական բնագրի անգլերեն թարգմանությունը՝ ընդարձակ և համառոտ տարբերակների ձեռագրերի համապատասխան տարրնթերցումներով:

Վալենտինա Կալցոյարիի «Սիամանթոյի «Պարը» գրականության և ժամանակակից արվեստի միջև. Ատոմ Էգոյանի «Արարատից» մինչև Դիամանդա Գալասի «Defixiones, Will and Testament»» (“«La danza» di Siamant’ō fra letteratura e arti contemporanee: Da Ararat di Atom Egoyan a Defixiones, Will and Testament di Diamanda Galás”, էջ 362-390) հորվածը նվիրված է 20-րդ դարի արևմտահայ գրականության հայտնի գործիչներից մեկի՝ Սիամանթոյի «Պարը» բանաստեղծությանը: Հորվածի սկզբում Կալցոյարին հանգամանակից ներկայացնում է Սիամանթոյի կենսագրությունը, այնուհետև ընդհանուր գծերով անդրադառնում նրա ստեղծագործական ուղուն, թվարկում հայտնի ժողովածուները և, ի վերջո, կանգ է առնում հատկապես «Կարմիր լուրեր բարեկամն» շարքի վրա, որի մեջ էլ ընդգրկված է «Պարը» բանաստեղծությունը: Այն յուրօրինակ մենախոսություն-վկայություն է՝ պատմված գերմանացի բուժքրոջ կողմից, որն ականատեսի աչքերով նկարագրում է իր տեսած սարսափելի տեսարանը. քան

հայ մերկացած հարսներ թմբուկի հարվածների ներքո ստիպված էին կրակի լեզվակներով բռնկված՝ իրենց վերջին պարը պարել: Բանաստեղծությունը թարգմանվել է բազմաթիվ լեզուներով, այդ թվում նաև՝ իտալերեն, սակայն, ինչպես նշում է Կալցոլարին, իտալերեն թարգմանությունը կատարվել է անգլերենից և բավականին ազատ է (էջ 367): Ուստի սույն հոդվածը խիստ կարևոր է, քանի որ առաջին անգամ լինելով՝ ներկայացնում է բանաստեղծության թարգմանությունն իտալերեն՝ քնօրինակից և այդպիսով իտալախոս ընթերցողին բացառիկ հնարավորություն է ընձեռում ծանոթանալու արևմտահայ պոեզիայի այս արժեքավոր նմուշին նորովի (տե՛ս Հավելված, էջ 384-385): Այնուհետև տրվում է բանաստեղծության բավականին մանրամասն և հանգամանալից, տող առ տող վերլուծությունը և համեմատությունը Սիամանթոյի այլ բանաստեղծությունների հետ:

Հաջորդիվ հոդվածագիրն անդրադարձնում է Ատոմ Էգոյանի «Արարատ» ֆիրմին (2002 թ.), զուգահեռներ տալով վերջինիս և Սիամանթոյի «Պար»-ի միջև, նշում, որ այդ երկու ստեղծագործություններին միավորում է մեկ ընդհանուր տարր, այն է՝ արևմտյան հասարակությանը ճշմարտությունից չխուսափելու մարտահրավեր նետելու ձգտումը: Ըստ Կալցոլարիի՝ այս համաստեղծությունը Էգոյանի ֆիրմում, ճիշտ ինչպես Սիամանթոյի բանաստեղծության մեջ, առանցքայինը գրուցակցի՝ կանադացի մաքսավորի կերպարն է (որը խուսացրած ներկայացնում է արևմտյան հասարակությունը), իսկ Թուրքիայից վերադարձած Բաֆֆին այստեղ դառնում է գերմանացի բուժքրոջ, իսկ նրա հետ նաև՝ բանաստեղծի «կրկնօրինակը»:

Հոդվածի վերջին բաժնում հոդվածագիրը խոսում է ծագումով հույն ամերիկյան երգչուհի Դիամանդա Գալասի և նրա «Defixiones, Will and Testament» ալբոմի մասին: Վերջինս Գալասը ձայնագրել է 2003 թ.՝ այն ընծայելով «1914-1923 թվականներին տեղի ունեցած հայերի, ասորիների և անատոլիական հույների՝ մոռացության մատնված և ջնջված ցեղասպանություններին» (էջ 380): Առաջին ալբոմի առաջին 35 րոպեն նվիրված է Սիամանթոյի «Պար»-ին: Այն սկսվում է հայկական Պատարագի (մշակումը՝ Մակար Եկմայրանի) մաս կազմող «Տէր, ողորմեա» երգի՝ Դիամանդա Գալասի մեկնաբանությամբ: Կատարումը ժամանակ առ ժամանակ ընդհատվում է դաշնամուրային «ընդմիջումներով», «Պար»-ից ընթերցումներով:

Որպես վերջին նկատառում՝ Կալցոլարին նշում է, որ եթե պատկերն ու ներկայացումը ոչ ամբողջությամբ են ներկայացնում Ադետի իրական ծավալը, ապա ձայնն ու երգը թերևս մեկ ա՛յլ միջոց են ընծայում՝ անասելին արտահայտելու համար (էջ 382):

Կրոնագիտություն

Այս բաժինը փոքրիկ անդրադարձ է հայերեն կրոնաժխական ժողովածուներին և հայ աստվածաբանական մտքին՝ արտացոլված թե՛ նյութական, թե՛ գրավոր մշակույթի նմուշներում:

Սեբաստիան Բրոքն իր «Եփրեմը և պարսիկ նահատակները հայկական Հայսմավուրքում» (“Ephrem and the Persian Martyrs in the Armenian Synaxarion”, էջ 393-409) հոդվածում անդրադարձել է հայկական Հայսմավուրքին և դրանում տեղ գտած՝ Եփրեմ Ասորու վարքին, ծագումով ասորի պարսիկ նահատակների հիշատակման օրերին և Բարսեղ Կեսարացու վարքում Եփրեմին առնչվող դրվագին: Նախ հեղինակն ընդհանուր գծերով ներկայացնում է հայկական Հայսմավուրք ժողովածուն, թվարկում դրա չորս խմբագրությունները (Տեր Բարսեղի, Կիրակոս Գանձակեցու, Գրիգոր Է Անավարզեցու և Գրիգոր Խլաթեցու), համառոտ խոսում նաև դրանց՝ ներկայումս առկա հրատարակությունների մասին: Հաշվի առնելով Հայ և Ասորի եկեղեցիների միջև հաստատված սերտ կապերը՝ Բրոքը զարմանալի չի համարում այն փաստը, որ հայկական Հայսմավուրքում մոտ հիսուն և ավելի ասորի արքերի վարքեր և վկայաբանություններ են ընդգրկված: Դրանցից շատերը հունարեն աղբյուրից են ծագում (էջ 394): Սակայն, Եփրեմ Ասորու պարագայում իրավիճակն այլ է, քանզի հայերեն համարժեքը հունարեն տարբերակից ավելի ընդարձակ է, ունի հավելյալ տեղեկություններ, որոնց մեծ մասն ակնհայտորեն փոխառնված է 6-րդ դարի ասորերեն «Սրբոց Վարք»-ի հայերեն թարգմանությունից, որի վերջում որոշ «լողացող», փոփոխական միավորներ են ավելացվել:

Բրոքն այնուհետ փորձում է վերհանել Եփրեմ Ասորու կյանքին և գործունեությանն առնչվող դրվագները ոչ միայն հայկական Հայսմավուրքներում ընդգրկված նրա վարքի (թարգմանված 1101 թ., Գրիգոր Բ Վկայասեր կաթողիկոսի պատվերով), այլև հայերեն և օտարալեզու գրական հուշարձանների (Բարսեղի վարքը, Եփրեմի վարքի ասորերեն բնագիրը, Անապատական հայրերի ասույթները (Apophthegmata Patrum), Սոգոմենոսի, Թեոդորեոսի Եկեղեցական պատմությունները և այլն) հիման վրա՝ համադրելով և փոխարացնելով այստեղ առկա տեղեկությունները: Վերլուծելով կենսագրական կարևոր դրվագները՝ հեղինակը կասկածի տակ է դնում դրանցից մի մասի արժանահավատությունը (ի մասնավորի՝ Եփրեմի՝ Բարսեղ Կեսարացուն և Եգիպտոս այցելը): Իսկ Եփրեմի «Վարքի» ասորական բնագրում առկա և հայերեն տարբերակում չընդգրկված որոշ դրվագների բացակայությունը Բրոքը բացատրում է դրանց՝ հայկական միջավայրի համար բավականաչափ հետաքրքրություն չներկայացնելու փաստով: Հորվածագիրն իր բաղդատությունները և վերլուծությունները

արդյունքները ներկայացնում է համապատասխան համեմատական աղյուսակներով (էջ 394-397, 401-402, 403):

Հոդվածի հաջորդ բաժնում Բրոքը համառոտակի անդրադառնում է և, ինչպես ինքն է նշում, նախնական պատկերացում է տալիս հայկական Հայամավուրքում տեղ գտած պարսիկ վկաներին վերաբերող վարքերի և վկայաբանությունների մասին: Եվ վերջում, Բրոքն ամփոփում է իր հոդվածը՝ մատնանշելով հայկական Հայամավուրքի բազմաշերտ լինելը, քանզի այստեղ արտացոլված են թե՛ արևելյան և թե՛ արևմտյան քրիստոնեության տարրերը:

Նագենի Ղարիբյանը ««Միածին Որդու էջքը» Սուրբ Գրիգորի Տեսիլի համատեքստում» («‘Descent of the Only-Begotten Son’: Contextualising the Vision of Saint Gregory», էջ 410-469) հոդվածում Գրիգոր Լուսավորչի Տեսիլի հանգամանակից քննությամբ, մատենագրական այլ աղբյուրների (Եվսեբիոս Կեսարացի, Կորյուն, Ղազար Փարպեցի և այլն) համադրությամբ ներկայացնում է Տեսիլի վախճանաբանական ուղերձը: Ըստ հոդվածագրի՝ Տեսիլի հիմնական նպատակն է եղել ցույց տալ, որ Հռիփսիմյանց կույսերի արյամբ մաքրագործված, Գրիգորի քարոզությամբ և նրա հետնորդների ջանքերով քրիստոնյա Կովկասի հոգևոր կենտրոն դարձած, Երուսաղեմի 4-րդ դարի սրբավայրերի տեղագրության նմանողությամբ Սահակ Մեծի ջանքերով վերակառուցված, «աշխարհի ծայրամասում» տեղակայված Վաղարշապատն է այն վայրը, ուր տեղի է ունենալու Զրիստոսի Երկրորդ Գալուստը, ինչը և Տեսիլի միջոցով կանխորոշել, մատնանշել է Միածինն ինքն՝ իր էջքով:

Էդրա Վարդանյանի և Մայքլ Է. Սթոունի «Հակոբն ու Հոբոկ գետի ծանծաղուտի մարդը. Աստվածաշնչյան մի մոտիվ Աղթամարի Սուրբ Խաչ (10-րդ դ.) եկեղեցու որթատունկով ծոփորում» («Jacob and the Man at the Ford of Jabbok: A Biblical Subject in the Vine Scroll Frieze of the Church of the Holy Cross of Aht'amar (10th c.)», էջ 437-469) հոդվածը նվիրված է Հոբոկ գետի ափին «տղամարդու» հետ Հակոբի պայքարի տեսարանին (Ծննդ. ԼԲ 20), որը մաս է կազմում Բարայեղի ժողովրդի պատմության հաջորդականությունը ներկայացնող Աղթամարի Սուրբ Խաչ եկեղեցու բարձրաքանդակի՝ որթատունկով ծոփորի: Նախ տրվում է խնդրո առարկա տեսարանի մանրամասն նկարագրությունը, այնուհետև դրա աստվածաշնչյան և գեղարվեստապատմական (այդ թվում նաև անտիկ և պարսկանոն գրականության մեջ արտացոլված) վերլուծությունն ու մեկնաբանությունը: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում Հակոբի՝ վիրավորվելու դրվագին, անդրադարձ է արվում քրիստոսաբանական-մեկնաբանական գրականության մեջ շրջանառվող տեսակետներին (Փիլոն Եբրայեցի (Ն. Ք. 25 - Ք. Հ. 50 թթ.), Հուստինոս Վկա (100-165 թթ.), Որոգինես (184-254 թթ.) և այլք), լեզ-

վաբանական մանրամասն քննության են ենթարկվում «զիստ»-«ազդր»-«ծնկափոս» եզրերը (եբրայերեն, հունարեն համարժեքների զուգադրությամբ): Հանգամանակից՝ դրվագ առ դրվագ, վերլուծության է ենթարկվում և քննարկվում խնդրո առարկա բարձրաքանդակը՝ բոլոր մանրամասների հանդեպ մեծ ուշադրությամբ՝ Հակոբի հետ զոտենարտող անձի, տարածական արվեստում մորուքի նկատմամբ վերաբերմունքի դրսևորումների, շան կերպարի՝ տարբեր քաղաքակրթությունների դիցաբանությունների համատեքստում:

Ինչպես նշում են հեղինակներն ամփոփիչ խոսքում՝ հորվածը կարող է օգտակար լինել թե՛ արվեստաբանների, թե՛ շուրջաստվածաշնչյան գրականության (parabiblical texts) ուսումնասիրողների համար:

Արմենուհի Դրոստ-Աբգարյանն իր «Ծայրակապով բանաստեղծությունները հայ եկեղեցական պոեզիայում» (“Acrostics in Armenian Ecclesiastical Poetry”, էջ 470-489) հորվածում, անդրադառնում է Ծարակնոց ժողովածուում հայերեն ակրոստիքոսների գործածմանը, ուրվագծում դրանց ծագման և զարգացման ուղին՝ Ծարակնոցի խմբագրություններին զուգընթաց, դասասում ակրոստիքոսներն ըստ տեսակների՝ յուրաքանչյուրի դեպքում մատնանշելով օրինակներ՝ ըստ կանոնների և հեղինակների: Սույն հորվածը հետաքրքրական է նաև նրանով, որ հորվածագիրը, հետևելով հայ տաղերգուների բառերի և տառերի հետ խաղի հմտություններին, որպես միջնադարյան ակրոստիքոսների ավանդույթի ժամանակակից դրսևորում, ներկայացնում է հորեյարին նվիրված իր հեղինակային անվանակապ բանաստեղծությունը՝ անգլերեն թարգմանությամբ (էջ 486-488): Ուշագրավ է նաև Զարդ Դաուսելթի՝ Գևորգ Աբգարյանին ուղղված երգիծական փոքրիկ չափածոն (էջ 472-473):

Մեծարանք

Ժողովածուի վերջին՝ «Մեծարանք» բաժնում տեղ է գտել Ջեյմս Ռասսելի հորվածը՝ «Գեմարան և հիշողությունը» (“Gemara and Memory”, էջ 493-505) խորագրով: Այն յուրօրինակ հարգանքի տուրք է՝ նվիրված ծերանալուն ու հիշողությանը: Հորվածը սկսվում է ծագումով հրեա, 20-րդ դարի հայտնի ամերիկացի բանաստեղծ Ալեն Գինզբերգի նշանավոր «Ոռնոց» (Howl) պոեմի քառատողերից մեկով: Հորվածի ընթացքում հեղինակը վերլուծում է հիշողությանն ու ծերացմանը վերաբերող հիմնախնդիրները, փորձում «սահմանել», թե ինչ է հիշողությունը և թե ինչպես է ծերանալն ազդում դրա վրա, անդրադառնում համաշխարհային գրականության ներկայացուցիչների գործերին (2-րդ դարի ադանդավոր հեղինակ Մանհից սկսած մինչև Օգոստինոս (354-430 թթ.) և Շեքսպիր (1564-1616 թթ.), Պերսի Շելլիից (1792-1822 թթ.) մինչև Բոսիֆ

Բրոդսկի (1940-1996 թթ.) և Այզեկ Ազիմով (1919/1920-1992 թթ.): Անդրադարձ է անում նաև անտիկ դիցաբանություններին, համաշխարհային հին կրոնական գրականությանը, ի մասնավորի՝ հրեական գրական հուշարձաններին՝ Թալմուդին, Թորային, Միշնային և Գեմարային՝ յուրահատուկ ուշադրություն դարձնելով հատկապես վերջինումն ամրագրված տարիքի և հիշողության հրեական ավանդույթին, խոսում է դասական մենեմոտեխնիկայի՝ *ars memoriae*-ի և հիշողությունը մարզելու մտավարժանքների մասին: Եվ վերջում հեղինակն առաջ է քաշում իր հիմնական, առանցքային գաղափարը՝ մեծարել և հարգել ուսյալ, գիտնական անձանց, քանի որ առաջացած տարիքում անգամ, երբ նրանց հիշողությունն այլևս այն չէ, ինչ նախկինում էր, միևնույն է, նրանք մոռացել են շատ ավելին, քան շատերը երբևէ իմացել էին:

Ամփոփելով ընդգծենք, որ ժողովածուն արժեքավոր է ոչ միայն հետազոտությունների բազմազիտակարգային լայն ընդգրկումով, այլև այսօր խիստ արդիական և անհրաժեշտ մի առանձնահատկությամբ՝ թարգմանական նյութի առատությամբ: Հայերեն բնագրերի ամբողջական կամ քաղվածո բազմալեզու (անգլերեն, ֆրանսերեն, իտալերեն) թարգմանությունների առատությունը, բազմալեզվակիր պրոֆ. վան Լինտի թարգմանական գործունեության (Գրիգոր Նարեկացու «Մատենանոցի դպրոցության» հոլանդերեն փոխադրությունից մինչև միջնադարյան և ժամանակակից հայ հեղինակների երկերի թարգմանություն) յուրօրինակ արձագանքն է կարծես: Անուշտ, թե՛ հոբելյարի, և թե՛ նրա գործընկերների թարգմանությունները 19-րդ դարից հայագիտության զարգացմանը զուգահեռ օտարազգի և հայազգի ուսումնասիրողների կողմից հայերեն երկերի աշխարհի տարբեր լեզուներով փոխադրման ավանդույթի մասն են կազմում: Ավանդույթ, որ, մեր կարծիքով, 5-րդ դարում սահակ-մեսրոպյան հանձարով սկիզբ առած թարգմանաց շարժման յուրովի շարունակությունն է: Եվ եթե 5-րդ դարից սկսված այդ շարժման նպատակն էր հայերեն թարգմանել և տարածել ժամանակի երևելի մտածողների երկերը, ապա մերօրյա շարժումը, ընդհակառակը, հայերեն երկերի թարգմանությամբ այդ գործերն առավել հասանելի է դարձնում օտարազգի ուսումնասիրողների և ընթերցողների համար՝ հնարավորություն տալով հաղորդակից դառնալու համաշխարհային մշակույթի անբաժան մաս հանդիսացող հայալեզու զանձերին:

Ժողովածուն օգտակար է արվեստաբանների, աստվածաբանների, պատմաբանների, բանասերների, գրականագետների լայն շրջանակների համար և հետաքրքրական, քանզի այն մեծամասամբ օտարազգի ուսումնասիրողների՝ այլ աշխարհայացք և պատկերացումներ ունեցող անհատների տեսանկյունից ներկայացված հայոց պատմությունն է, արվեստը, լեզվաբանությունը, գրական-

նությունը, փիլիսոփայական և աստվածաբանական միտքը: Հանգամանք, որ թույլ է տալիս մեզ՝ հայագգի ընթերցողներին և ուսումնասիրողներին, նույնիսկ այդ տեսակետներին հակադրվելիս, նորովի ընկալելու և արժևորելու արդեն ակնհայտ և պարզ թվացող դեպքերն ու դեմքերը, մեզ քաջածանոթ ստեղծագործությունները:

Եվ վերջում, հետևելով հայ ձեռագրական արվեստի բաղկացուցիչ մաս կազմող, հայերեն հիշատակարաններին բնորոշ կառուցվածքով ու ոճով՝ «ի դառն և դժուար ժամանակիս»՝ Հայոց ՌՆԿԹ. (1469+551=2020) թվականի՝ աղետալի իրադարձությունների (համավարակ, Արցախյան 44-օրյա պատերազմ) նկարագրությամբ և Աստծո ողորմածությամբ լավագույն ասպագայի հույսով գրված հիշատակարանի «գրիչ» Դավիթ Չաքարյանի հորդորին, արևշատություն մաղթենք հորեյարին և իր ընտանիքին: Եվ ըստ արժանվույն բարձր գնահատենք նրա «հոգևոր զավակների»՝ աշակերտների, սույն ժողովածուի խմբագիրների՝ Ֆեդերիկո Ալաիի, Իռենե Տինտիի, Ռոբին Մեյերի, Դավիթ Չաքարյանի ու Էմիլիո Բոնֆիլիոյի կազմակերպչական, խմբագրական տքնաջան և գնահատելի աշխատանքը, որի արդյունքն է այս հիմնադրված ժողովածուն, ուր ժամանակի ուսանողի միջով ներկայացված են Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը՝ դարերի քառուղիներում դեզերող այդ «գառաձյալ պատանին», «տարեց դեռահասը»: